

RECEPTAREA ȘI IMAGINEA YOGĂII ÎN LEXICOGRAFIA ROMÂNESCĂ (II)

LIVIU BORDAȘ

THE RECEPTION AND IMAGE OF YOGA IN ROMANIAN LEXICOGRAPHY (II)

ABSTRACT: The first part of this paper gave an overall and detailed survey of the reception and image of yoga in various types of Romanian dictionaries (linguistic, encyclopaedic, specialised, etc.). The second part is devoted to a focused discussion of the dictionaries on religion published during the Communist era.

As in the first part, three words, with their derivatives, have been taken into consideration: „fakir”, „yoga”, and „tantra”. The dictionaries discussed here offer – even more than those considered previously – ample material for a discussion of the impact of political contexts on understanding yoga and the interpretative patterns which survive political eras. They illustrate three different theoretical paradigms of approaching religion under Socialism. While „religiology” and „general mythology” were understood as Marxist approaches to the religious phenomenon, and thus ideologically subordinated to scientific atheism, the „materialistic-scientific and humanist-revolutionary education” (a name coined in order to replace the older „scientific-atheistic education”) was conceived as a practical, pedagogical extension of scientific atheism. All of these dictionaries were published late, in the '80s, and only one – devoted to „general mythology” – was destined for mass consumption. The reasons for which the Party ideologists considered that such dictionaries are not a desirable item of anti-religious propaganda has to be clarified by further inquiry, especially through archival research.

KEYWORDS: Romania; lexicography; religion; scientific atheism; fakir; fakirism; yoga; yogism; tantra; tantrism; mysticism; spirituality; religiology; mythology; atheistic education; Communism; Mircea Eliade; Transcendental Meditation.

LEXICOGRAFIA „ATEISMULUI ȘTIINȚIFIC”

Câteva dicționare din perioada comunistă au rămas în afara corpusului folosit ca referință de lexicografia lingvistică, cea care a format un fel de suprastructură academică integrativă pentru toate celelalte tipuri de lexicografie. Ele au prin urmare un statut mai special, nefăcând parte – decât cel mult unilateral – din jocul de relații și influențe țesute în interiorul corpusului. Sunt capete de drum din punctul de vedere al circulației inter-lexicografice.

În această categorie se află dicționarele din domeniul „ateismului științific” elaborate de doi profesori ai facultăților de istorie și filosofie de la Universitățile

din Iași și București: Mihai Nistor și Paul Popescu-Neveanu. Ele apar în anii '80, dar nu au o circulație publică, ci sunt destinate consumului intern al „cadrelor” ideologice implicate în educația tinerei generații, constructorii „omului nou” comunist.

Numărul cărților din sfera ateismului tipărite în comunism se apropie de o mie, dar Secția Propagandă și Agitație a partidului nu a considerat oportun să pună la îndemâna maselor și un dicționar. Proiectul apare abia atunci când, după o perioadă de destindere, se relansează activitatea de educație și propagandă ateistă. Astfel, în anul 1969 se pregătea publicarea – într-un tiraj de peste 140.000 de exemplare, la Editura Enciclopedică – a lucrării sovietice de referință, *Mic dicționar de ateism științific (Kratkii naučno-ateističeskii slovar, 1964)*, care cuprindea 1500 de termeni.¹ Tipărirea a fost însă anulată din motive ce rămân să fie elucidate prin cercetarea arhivelor. Lăsând la o parte recenta distanțare de sovietici, orice operă de acest fel risca să devină un fel de Biblie antireligioasă, o referință care, în perspectiva de după 1964, putea fi inconfortabilă pentru evoluția politicilor de propagandă ateistă, prin necesitatea revizuirii și republicării ei.

Yoga nu fusese, în mod tradițional, un obiect de interes al acestei activități ideologice. Înainte de 1964 ea era programatic ignorată. Revistele de filosofie publicau traduceri din autori ruși și indieni despre materialismul și ateismul din India antică.² Una dintre cele mai reprezentative opere sovietice ale genului, *Călăuza ateistului (Sputnik ateista, 1961)*, cuprinzând două capitole despre hinduism și buddhism, evită orice referire la yoga.³ Societatea pentru Răspândirea Științei și Culturii (1949–1962), forul care canaliza educația ateistă de masă în epoca dogmatismului, publică în seria „Știință și religie” o broșură intitulată *Spiritism și secretele fachirilor*. Despre autorul ei, iluzionistul Iosefîni (Aurel Iozif, 1916–1994), se spune că ar fi învățat arta de la doctorul Mary King, la începutul anilor '30. În opul lui însă, fachirii sunt doar scamatori, prestidigitatori, iluzioniști și chiar jongleri, iar „secretele” lor – rezultat al antrenamentului bazat pe voință și putere de concentrare – sunt discutate pentru a demasca „misticismul” din doctrina și practicile acestor „șarlatani”.⁴ Unele dintre performanțele lor, cele reale, precum modificarea propriilor funcții fiziologice și vegetative (încetinirea bătăilor inimii, scăderea temperaturii corporale, suspendarea respirației), au fost explicate de

¹ „Lucrări prevăzute să apară în anul 1969”, anexa II, în *Cu privire la activitatea de educație ateist-științifică*, București, Comitetul Central al P.C.R. Secția Propagandă, 1969, pp. 27–28 (27, nr. 17). Broșura a fost elaborată în ultima parte a anului 1968, tipărită la începutul anului următor și aprobată de forul superior la data de 18 martie.

² De exemplu, Vir Uttamrao Mohite, „Ateismul în filosofia indiană”, *Probleme de filosofie* (București), VI, nr. 7, 1959, pp. 111–120.

³ Sergei I. Kovalev (coord.), *Călăuza ateistului*, traducere din limba rusă, București, Editura Politică, 1961, pp. 31–38, 39–54.

⁴ Iosefîni, *Spiritism și secretele fachirilor*, București, Societatea pentru Răspândirea Științei și Culturii, 1962, pp. 30–42. În câteva locuri, criticile lui sunt direcționate contra „fachirismului de bâlci”, de unde s-ar putea deduce că nu toți fachirii sunt „șarlatani” și „mistificatori”.

marele savant rus Ivan P. Pavlov și de discipolii săi prin fenomene din familia hipnozei și sugestiei. Tot prin aceste fenomene se explică performanțele iluzorii, precum levitația. Alte performanțe iluzorii, inclusiv îngroparea de viu, sunt simple trucuri de jonglerie. Nicio referire la yoga, iar fahirii orientali sunt localizați nu doar în India, ci și în Egipt.

Din anul 1964 yoga e acceptată și promovată ca o disciplină gimnastică și terapeutică, separată cu grijă de contextul spiritual-religios indian. Cum lupta antireligioasă a „ateismului științific” se concentra asupra creștinismului, celelalte religii – cu precădere cele „primitive” și orientale – erau discutate în primul rând ca muniție contra religiei creștine. Probabil din acest motiv lucrările de educație ateistă nu sunt interesate de yoga.⁵ Ea e pomenită doar în prima istorie generală a religiilor scrisă de pe poziții marxiste, cea a lui Sergei A. Tokarev (1899–1985), tradusă în 1974 și reeditată de două ori⁶, iar apoi în mai modeste încercări autohtone.⁷ În schimb, apar tot fahirii, atunci când se purcede la demistificarea hipnozei și sugestiei. Astfel, fahirii indieni (dar și „propovăduitorii creștini”) își provocau prin autohipnoză o stare de catalepsie, datorită căreia reușeau să mențină poziția de rugăciune timp de mai multe ore. Repetarea neîncetată a rugăciunilor, precum la buddhiștii din India și Tibet (dar și la creștini), produce, prin autosugestie, o stare de extaz.⁸ Deși, începând de pe la mijlocul anilor '70, câțiva autori mai bine conectați la literatura occidentală introduc, printre „manifestările mistico-obscurantiste”, fenomene parareligioase precum „subcultura ocultismului” și așa-numitele „religii camuflate” (parapsihologia, ufologia, paleoastronautica și chiar psihanaliza), yoga nu e niciodată pomenită.

Ea intră în atenția propagandiștilor abia odată cu „afacerea” Meditației Transcendentale, începând chiar cu articolele demascatoare din revista *Pentru*

⁵ Un mini-dicționar numărând 124 de termeni include, din sfera religiilor indiene, doar „brahmanism”, „budism”, „hinduism”, „nirvana” și „Vede”, fără referire la yoga. Vasile Asănechescu, „Mic glosar de termeni”, în V. Asănechescu și V. Oprescu (coord.), *Știință, religie, societate*, București, Editura Politică, 1971, pp. 485–504; ed. a II-a, 1972, pp. 461–476. Un altul, numărând 48 de termeni, include „budism”, „karman”, „nirvana” și „samsara”. „Glosar”, în Florin Georgescu (coord.), *Educație materialist-științifică și umanist-revoluționară*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1987, pp. 149–156 (definițiile termenilor indieni aparțin lui Georgeta Florea și Aurelian Tache).

⁶ „Religiile din India”, în Sergei A. Tokarev, *Religia în istoria popoarelor lumii*, traducere din limba rusă de Isac Vasilescu-Albu, cuvânt înainte de Paul Popescu-Neveanu, București, Editura Politică, 1974; ed. a II-a, 1976; ed. a III-a, 1982, pp. 247–264 (257). După ce se zvonea în epocă, ultima reeditare ar fi fost o reacție a propagandiștilor la inițierea publicării, cu un an mai devreme, a *Istoriei credințelor și ideilor religioase* a lui Mircea Eliade.

⁷ De exemplu, Alexandru Babeș, *Drama religioasă a omului. Elemente de filosofia culturii și antropologia religiei*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1975 (republicat într-o versiune revăzută în 1998). Autorul i-a trimis un exemplar cu dedicație lui Mircea Eliade.

⁸ Leonid Petrescu, „Ce știm despre hipnoză?”, în *Adevăruri și ... „adevăruri”*, București, Editura Politică, 1967, pp. 168–179 (176, 177). Medic format în perioada interbelică, autor de știință popularizată și literatură science-fiction, L. Petrescu a emigrat la sfârșitul anilor '60 în Franța, unde și-a continuat activitatea de popularizare a științei (în domeniul psihologiei).

patrie. Meditația cu pricina e situată între yoga, buddhism și psihanaliză și pusă sub egida misticismului sectar. Iar mesagerul ei în România e numit nu doar „guru”, ci și „fachir”, „șaman” sau profesor de „magie neagră” (pentru levitație și invizibilitate).⁹ Bruscu, se intensifică propaganda ateistă și se înmulțesc articolele împotriva noilor mișcări religioase de inspirație indiană. Fără să se refere la ceea ce se întâmplase la noi, *Scânteia tineretului* denunță proliferarea în lume a exotismului oriental sub forma anumitor subculte deosebit de violente, ce recurg la „vulgarizarea unor «tehnici spirituale» orientale, până la transformarea lor în niște surrogate detestabile și ridicole”.¹⁰ Iar în scurt timp, rubrica „Dicționar” a paginii ei de educație ateistă devine interesată de termenii „guru”, „asceză” și „yoga”. Pentru prima dată o carte despre educația ateistă include un capitol dedicat „doctrinei Nirvana”, cu scopul de a demonstra „anihilarea spirituală la care poate duce practica mistică”. Autorul ei, fost șef de sector la Institutul de Cercetări Psihologice și Pedagogice, discută buddhismul ca o „ramură a Yoga”, căci din aceasta și-ar fi luat doctrina și practicile.¹¹

Dicționarul mensual al cotidianului Comitetului Central al U.T.C. e semnat acum de unul dintre profesorii universitari de „științe social-politice” încorporați pe frontul propagandei ateiste. El îi recunoaște termenului multiple sensuri, dar se limitează să discute doar două dintre ele. „Yoga” se referă mai întâi la sistemul filosofic indian de factură dualistă, care urmărește întoarcerea sufletului individului, captiv în trup, la starea sa inițială, adică contopirea acestuia cu spiritul universal, primordial. Ea se realizează prin „cunoașterea eului, a adevărului absolut și intrarea în *nirvāna*, într-un somn veșnic fără vise, în impasibilitate totală”. În al doilea rând, cuvântul desemnează ansamblul practicilor, de origine arhaică și cu un pronunțat caracter mistic și magic, care au drept scop „mântuirea sufletului”. Aceasta e înțeleasă ca fiind realizarea unei „stări perfecte”, de contemplație, ca „absența totală a dorințelor” și „imobilitate absolută”. Practicile sunt fie metode ascetice (post, mortificări ș.a.), fie tehnici fizice și psihomentale de stăpânire completă a trupului („controlul respirației și al pulsului, suprimarea dorințelor firești, a interesului pentru lumea exterioară, prin meditație prelungită, prin concentrarea atenției asupra unui obiect, idei sau cuvânt ș.a.”). Până la „mântuire”, se

⁹ Petre Vârlan, „Pavajul cu intenții bune”, *Pentru patrie* (București), XXXV, nr. 2, februarie 1982, pp. 14–15; nr. 3, martie 1982, pp. 18–19; nr. 4, aprilie 1982, pp. 14–15. Scriitor angajat la Ministerul de Interne, P. Vârlan (1943–1986) își adaugă după semnătură titlul „doctor în filosofie”.

¹⁰ Petru Berar, „Expansiunea subcultelor”, *Scânteia tineretului* (București), XXXVIII, nr. 10248, 10 mai 1982, p. 2. Sunt discutate Misiunea Luminii Divine, ISKCON și, în mod special, Meditația Transcendentală.

¹¹ „Abisul și mortificarea la care poate duce religia”, în Emilian Dimitriu, *Educația ateistă – de la informație la atitudine*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, pp. 37–48. Cuvintele-cheie sunt „nirvana”, „yoga”, „salvare” sau „eliberare”, „asceză”, „mistică”, „extaz”, „secte”. Sursele sale sunt Surendranath Dasgupta, Thomas William Rhys Davids, René Grousset, Arthur Berriedale Keith, Max Müller, Louis de la Valée Poussin și Mircea Eliade (*Aspects du mythe*, 1963). Însă obiectivul capitolului e pomenit doar în titlul lui și în prefața cărții (p. 5).

dobândesc prin ele puteri extraordinare, precum mersul pe cuie sau pe jar, ridicarea unor greutăți enorme, levitație etc. Mai apoi, se pierde treptat conștiința personală, piedică majoră în calea „fericirii omului”.

Toată această sinteză de idei de sorginte neovedantină și neobuddhistă, trecute prin filtrul înțelegerii occidentale, e menită să conducă la punctul de plecare al dicționarului: apariția în Occident a numeroase culte și secte de origine sau inspirație indiană, printre cele cinci nominalizate aflându-se și Meditația Transcendentală. Ele promovează credințe și practici anacronice, aparținând unor „sisteme de credință dintre cele mai mistice, iraționale, fataliste și pesimiste”, care frânează emanciparea oamenilor și progresul societății. Unele dintre aceste secte folosesc yoga pentru „spălarea creierului”, provocând „depersonalizarea individului”, cu dezastruoase efecte asupra sănătății și a comportamentului lui psiho-intelectual.¹²

Cu aceasta se încheie epoca – de aproape două decenii – a promovării yogăi ca disciplină gimnastică și terapeutică.

„RELIGIOLOGIA”

Mihai Nistor (n. 1937), absolvent de filosofie la Leningrad, este autorul singurului dicționar de „religiologie” din România comunistă.¹³ Termenul datează din secolul al XIX-lea, când e folosit în franceză, întâi, sporadic, ca un fel de metafizică religioasă, apoi cu sensul „science des religions”, ca o ramură a sociologiei. Tot atunci începe să fie utilizat, marginal, în engleză. În prima jumătate a secolului al XX-lea e deja atestat, cu sensuri variabile, în mai multe limbi, precum spaniola, portugheza, germana, poloneza. În anii 1967–1970, câțiva savanți din Japonia, S.U.A. și Canada au propus – fără succes – adoptarea lui generalizată pentru a desemna *Religionswissenschaft*. În limba română el ajunge ca echivalent al termenului rus *religiovedenie*. Folosit ocazional în trecut pentru *Religionswissenschaft*, acesta a fost recuperat în a doua jumătate a anilor '60 ca să denumească disciplina sovietică a studiilor religioase, opusă celei „burgheze” și integrată „ateismului științific”. *Religiovedenie* ambiționa să reprezinte cercetarea „științifică” (adică materialist-dialectică și istorică) a religiei, înțeleasă ca o viziune opusă științei, deci falsă, iluzorie, reacționară și anti-umanistă. Armă ideologică în sprijinul secularizării forțate, „religiologia” sovietică (căci *religiovedenie* era tradus în engleză prin

¹² Georgeta Florea, „Dicționar”, *Scânteia tinereții* (București), XXXVIII, nr. 10311, 22 iulie 1982, p. 4. Următorul articol – publicat la aceeași rubrică a paginii lunare realizate de Șerban Cionof – e dedicat termenilor „nirvana”, „vedism”, „jainism” și pomenește din nou Meditația Transcendentală. Unul dintre sensurile termenului *nirvāṇa* este „stare mistică de fericire, presupusă a putea fi realizată prin contopirea sufletului individual (*Atman*) cu sufletul universal, divin (*Atmanul* universal)”. „Concepte și semnificații”, *ibidem*, nr. 10346, 2 septembrie 1982, p. 2.

¹³ Mihai Nistor, *Dicționar de religiologie*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”. Facultatea de Istorie și Filosofie, 1982, 416 pp. (abreviat D.Rel. 1982).

religiology) a fost considerată de către specialiștii occidentali un „non-subiect” din punct de vedere academic.

Probabil, alegerea termenului „religiologie” pentru a traduce *religiovedenie* e legată nu de cunoașterea literaturii de specialitate occidentale, ci de a celei din blocul comunist. El putea fi întâlnit în scrierile ateiste din Polonia și Bulgaria sau în lucrările sovietice, precum seria *Voprosy naučnogo ateizma (Probleme ale ateismului științific)*, unde cele dintâi erau recenzate. În România el nu s-a impus nici în nomenclatura științifică, nici în lexicografie. Începând din cea de-a doua jumătate a anilor '70, a fost utilizat ocazional de către unii profesioniști ai „ateismului științific”¹⁴, dar în paralel cu câte un autor care-l lua în sensul său occidental¹⁵ (cel care a supraviețuit, marginal, în postcomunism). Chiar și printre cei care-l foloseau cu sensul său sovietic, religiologia nu se identifica întotdeauna cu „știința religiei”. Unul dintre ei considera că o astfel de disciplină omnilaterală și omnipotentă ar putea fi antropologia (filosofică a) religiei (în care filosofia era reprezentată, desigur, de marxism).¹⁶ În mod oficial se folosea tot expresia „istoria religiilor”, dar nu ca *Religionswissenschaft*, nici măcar ca *Religionsgeschichte*, ci omologată „ateismului științific”.¹⁷

Și pentru Nistor, religiologia este unul dintre „capitolele ateismului științific”, cuprinzând în sfera ei istoria religiilor, psihologia religiei, sociologia religiei și filosofia religiei.¹⁸ Dicționarul lui își propune să ofere „o informație cât mai completă și la zi cu privire la diferite aspecte ale religiozității sau dezalienării

¹⁴ Pe lângă Mihai Nistor, în special de către Petru Berar și Florin Georgescu, profesori universitari de „științe social-politice” și, probabil, cei mai importanți teoreticieni ai perioadei de după relansarea din 1969 a frontului ateist.

¹⁵ De exemplu, Cristian Petru, „Natura și cunoașterea faptului religios în religiologia fenomenologică”, în Gheorghe Vlăduțescu, Septimiu Chelcea (coord.), *Rațiune și credință*, [vol. I], București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, pp. 220–259 (reluat într-un volum de autor, publicat postum în 2020). Chiar și Mihai Nistor folosea termenul în mod hibrid atunci când seria despre „Dialectica sacralului și profanului în religiologia contemporană”, *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. III b. Filosofie* (Iași), XXXI, 1985.

¹⁶ „Karl Marx – filosof și sociolog al religiei”, în Petru Berar, *Umanism și ateism. Studii*, București, Editura Politică, 1980, pp. 7–120 (116–120).

¹⁷ Ministerul Educației și Învățământului, *Programa de istoria religiilor și ateismului. Aprobata de M.E.I. cu nr. 27157/1985*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1985. Este, de fapt, o programă de educație ateistă, în care doar una dintre cele șapte secțiuni e consacrată „etapelor evoluției religiei”, iar alta, „structurii fenomenului religios”. Ea nu a fost însă materializată didactic. O altă programă, elaborată în anul următor (nr. 2977/1986) sub numele de „educație materialist-științifică și umanist-revoluționară” va fi transpusă în manuale, după cum se va vedea mai jos.

¹⁸ „Prefață”, în D.Rel. 1982, pp. i–vi (i). Definiția e preluată de la Dimitri M. Ugrinovici (1923–1990), șeful catedrei de istoria și teoria ateismului de la Facultatea de Filosofie a Universității din Moscova și promotor al termenului *religiovedenie*. „Obiectul psihologiei religiei și locul ei în sistemul științelor”, în *Psihologia religiei*, traducere de Tamara Mureșanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, pp. 23–42 (41). Volumul cuprinde materialele unei conferințe organizate în 1969 de Institutul de Ateism Științific din Moscova și publicată în 1971, în seria *Voprosy naučnogo ateizma*.

religioase”, satisfăcând „o cerință majoră a educației și propagandei ateiste”, în vederea „combaterii diferitelor manifestări ale credințelor mistico-religioase”.¹⁹ Tendențiozitatea propagandistică este totuși neuniform răspândită în paginile lui. Pe lângă lucrări sovietice și ateist-științifice, au fost folosite dicționare specializate în domenii precum mitologia, filosofia, etnologia, teologia, biblicistica etc. Din cei 940 de termeni (excluzând programatic numele de persoane), peste 50 se referă la hinduism, la buddhism și la unele curente spirituale contemporane influențate de aceste religii. Nu lipsesc erori și afirmații comice, dar nu acestea interesează aici.²⁰

Definiția fahirului provine din DEX: „călugăr sau ascet musulman ori hindus, care practică exercițiile yoga și care trăiește din contribuțiile credincioșilor”.²¹ Performanțele lui psihosomatice se înmulțesc aici cu una nouă în articolul despre levitație, preluat din *Dicționarul de neologisme*.²²

Prefața lucrării precizează că a evitat pe cât posibil dublarea dicționarelor de mitologie și filosofie, dar în cazul yogăi lucrul acesta pare să nu fi fost posibil. Deși bibliografia generală include și *Dicționarul de psihologie* al lui Paul Popescu-Neveanu, definiția yogăi reprezintă o atentă metisare a frazeologiei lui Ion Banu din *Dicționar de filosofie* și din *Mic dicționar enciclopedic*.²³ Regăsim cuvântul și în articolul *Īśvara*, care e definit ca „Dumnezeu în sistemul filosofic indian Yoga, conceput ca spirit superior.” El ar avea ca sens secundar „ultima fază din Yoga, care implică pierderea conștiinței personale și cufundarea în Dumnezeu, adică mântuirea definitivă.”²⁴ Întrucât *Īśvara* e discutat doar în legătură cu yoga, cel de-al doilea sens trebuie să provină dintr-o carte modernă despre Bhakti Yoga. Probabil Nistor l-a găsit în vreunul din dicționarele sovietice de ateism incluse în bibliografie.

Articolul „tantras” preia verbatim articolul „tantra” din *Dicționarul de neologisme*. Tot de acolo provine definiția tantrismului, a cărei sursă primă e *Dicționarul enciclopedic român*.²⁵ Așa cum am văzut, niciunul dintre ele nu face legătura cu yoga.

La cel din urmă articol, Nistor adaugă două fraze rezultate din lectura manualului de istoria religiilor al teologului Emilian Vasilescu (1904–1985), în care acesta îl amenda pe celebrul său coleg de generație, Mircea Eliade. Succesiunea judecăților e însă inversată, lăsându-i-se marelui savant ultimul cuvânt: „În tantrism, budismul își pierde statutul și demnitatea unui sistem filosofic, transfor-

¹⁹ D.Rel. 1982, pp. i, ii.

²⁰ De exemplu, dicționarul cuprinde termenii „esicism” și „isihasm” cu etimologii și definiții diferite. Jainismul și buddhismul sunt „religii ateiste”, dar Śiva e un zeu al buddhismului. D.Rel. 1982, pp. 111, 164, 173, 230, 348.

²¹ D.Rel. 1982, p. 121; DEX 1975, p. 321. În articolul dedicat sufismului, se precizează că sufiștii mai sunt numiți fahiri (din arabă) sau derviși (din persană). D.Rel. 1982, p. 341.

²² D.Rel. 1982, p. 185; DN 1978, p. 624.

²³ D.Rel. 1982, p. 391; D.Fil. 1978, p. 777; M.D.Enc. 1978, p. 1040.

²⁴ D.Rel. 1982, p. 168.

²⁵ D.Rel. 1982, p. 353; DN 1978, p. 1060; DER, IV, 1966, p. 607.

mându-se într-un rit magic, fiindcă adepții acestei orientări caută dobândirea mântuirii nu prin meditație, ci prin exerciții magice, sub înfățișări adeseori monstruoase și obscene. Pentru Mircea Eliade însă, tantrismul, fie el budist sau hinduist, reprezintă «cea mai măreață creație spirituală a Indiei post-budiste».²⁶

În ultimul deceniu comunist, lucrările lui Eliade sunt folosite de autorii marxiști despre religie, de obicei în mod pozitiv, dar cu unele accente ideologice de reținere sau chiar critică a poziției sale „idealiste”.²⁷ Așa cum s-a observat recent, chiar și scrieri mai dogmatice, anterioare anilor '60, pot coincide în înțelegerea de bază a religiei cu viziunea lui Eliade.²⁸

„EDUCAȚIA MATERIALIST-ȘTIINȚIFICĂ ȘI UMANIST-REVOLUȚIONARĂ”

Dacă dicționarul lui Nistor nu aduce aproape nimic nou în privința termenilor legați de yoga, cel al lui Paul Popescu-Neveanu (1926–1994) nu e deloc interesat de ei.²⁹ Doctor, și el, al Universității „Andrei Jdanov”, Neveanu era un proeminent veteran al propagandei „ateist-științifice”, din prima ei fază, de pe vremea Societății pentru Răspândirea Științei și Culturii. Tonul dogmatic și virulența limbajului, caracteristice acestei perioade, nu vor dispărea cu totul din scrierile sale ulterioare, care merg până la a numi religia o „concepție necrofilă”.³⁰ Dintre cele 200 de noțiuni ale dicționarului, mai mult de jumătate se referă la creștinism și doar circa 40 la alte religii. Indiei și buddhismului li se acordă șapte articole, dar niciunul

²⁶ Emilian Vasilescu, *Istoria religiilor. Manual pentru institutetele teologice*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1975, p. 234. Citatul din Eliade provine din „Introduction au tantrisme”, în Jacques Masui (ed.), *Approches de l'Inde. Textes et études*, Marseille, Les Cahiers du Sud, 1949, pp. 132–144 (133). Niciuna dintre aceste surse nu e indicată în articol, dar prima apare în bibliografia generală a dicționarului, alături de alte trei titluri din Eliade.

²⁷ Uneori se invocă critici ale unor savanți occidentali nemarxiști. În schimb, în anii '70, Eliade mai era condamnat ca reprezentant al unor orientări „retrograde”. Iată un exemplu, în care e asociat – negativ – cu „mistica indiană”: Ilie Stoian, „Fideismul și iraționalismul în filosofia contemporană”, în V. Asănăchescu și V. Oprescu (coord.), *Știință, religie, societate*, pp. 288–314 (311); ed. a II-a, pp. 273–298 (295).

²⁸ Din perspectiva analizei discursului. Stefan Ragaz, „Reading scientific atheism against the grain. The Soviet study of religion as a methodological challenge”, *Method and Theory in the Study of Religion* (Leiden), XXX, no. 2, 2018, pp. 178–184 (181–182). E vorba de scrierile unuia dintre propagandiștii proeminenți ai ateismului sovietic, Iosif Aronovici Krivelev (1906–1991).

²⁹ Paul Popescu-Neveanu, *Mic dicționar pentru educația materialist-științifică, umanist-revoluționară a tineretului*, București, Uniunea Tineretului Comunist. Comitetul Central, 1985, 144 pp. (abreviat M.D.Ed. 1985). Textul a fost revizuit de Octavian Chețan și redactat de „sociologul Gheorghe Crasnea, activist al C.C. al U.T.C.”.

³⁰ Paul Popescu-Neveanu, „Fericirea și demnitatea umană în societatea socialistă...”, în *Probleme ale concepției materialist-dialectice despre lume și societate, ale educării ateist-științifice. Teze și bibliografii*, București, Secția Propagandă a Comitetului Central al P.C.R., 1980, pp. 268–277 (271).

dintre ele nu menționează yoga.³¹ Profesorul de psihologie își spusese deja cuvântul în dicționarul consacrat disciplinei lui. Un singur lucru reține aici atenția. *Nirvāṇa* e înțeleasă în aceiași termeni în care fuseseră definite yoga și mistica în tradiția lexicografică inițiată cu *Dicționarul enciclopedic român*. Ea semnifică trecerea la existența veșnică, în care sufletul individual se contopește cu cel universal.³²

Nici în titlul dicționarului lui Neveanu nu se întâlnește termenul „ateism”. E una dintre strategiile propagandistice ale perioadei comunismului târziu, după sfârșitul liberalizării ceaușiste, când se căuta o formă de expresie pozitivă a ateismului (odată cu „tezele din iulie”, dar mai ales din cea de-a doua jumătate a anilor '70). Accentul cădea nu atât pe lupta contra religiei – foarte reală, de altfel –, cât pe crearea unei alternative la ea: o spiritualitate socialistă. În locul „florilor imaginare”, îndepărtate de pe lanțurile acum rupte, trebuiau puse florile reale ale noii culturi spirituale. Propagandiști de frunte considerau chiar că „ateismul științific” e un concept apărut sub influența dogmatismului, hibrid și inacceptabil sub raport teoretic, căci mută încărcătura semantică de la umanism spre naturalism.³³ Ateismul marxist se întemeiază, în primul rând, nu pe știință, ci pe o filosofie, cea materialist-dialectică, care e „științifică” pentru că ține seama de rezultatele științelor.³⁴ Se afirmă chiar că, deși îl include, marxismul nu e reductibil la ateism, care rămâne în planul negației. Materialismul dialectic și istoric reprezintă o negare atât a religiei, cât și a ateismului care neagă religia, căci ceea ce critică el nu este religia, ci fundamentele ei obiective.³⁵

Prin urmare, pentru dimensiunea practică a ateismului, era preferată expresia „educație materialist-științifică”. În anii '80 (după congresul al XII-lea al P.C.R.) se folosește o formulă mai amplă, „educație materialist-științifică și umanist-revoluționară”, concepută ca subsistem al formării conștiinței socialiste a „omului nou”. E titlul sub care apar, la Editura Didactică și Pedagogică, manuale pentru

³¹ „Brahmanism”, „budism”, „jainism”, „lamaism”, „metempsihoză”, „nirvana” și „Vedele”. M.D.Ed. 1985, pp. 30–31, 77, 79, 87, 95, 139. Nu lipsesc nici aici formulări comice. De exemplu, buddhismul s-a afirmat în conflict cu hinduismul și îndeosebi cu brahmanismul, *dharma* este scrisă „drahma” ș.a. M.D.Ed. 1985, p. 31.

³² M.D.Ed. 1985, p. 95.

³³ „Educația materialist-științifică a tineretului”, în Petru Berar, *Umanism și ateism. Studii*, pp. 121–153 (146–148); „Religia – opiul poporului”, în Petru Berar, *Religia în lumea contemporană*, București, Editura Politică, 1983, pp. 208–221 (212). Începând din cea de-a doua jumătate a anilor '70, în locul „ateismului științific” sunt preferate alte formule – „ateism integral” (Haralamb Culea), „ateism revoluționar” (Constantin Răducu, Simion Asandei), „ateism radical” (Alexandru Tănase), „ateism umanist” (Ion Tudoseșcu), „ateism comunist” (Dumitru Otovescu), „ateism [științific și] umanist” (P. Popescu-Neveanu) ș.a. –, fără însă a o înlocui cu totul pe cea clasică.

³⁴ Petru Berar, „Religia – opiul poporului”, *loc. cit.*; Florin Georgescu, „Ateismul – expresie a libertății umane”, în *idem, Societate și religie*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, pp. 307–325.

³⁵ Ion Stroie, „Perspectiva dialectică a lui Marx asupra ateismului”, în Grigore Smeu, Ion Tudoseșcu (coord.), *Creație valorică și acțiune*, București, Editura Politică, 1984, pp. 86–95 (89, 93).

învățământul liceal și universitar, iar la Editura Politică, îndrumare și culegeri de studii. Acestei paradigme, care urmărea promovarea unui cult al omului și chiar instituirea unei „venerații umaniste”, îi aparține și dicționarul lui Neveanu, comandat de U.T.C. De altfel, el își va încheia cariera de propagandist cu o carte purtând un titlu simbolic pentru „ateismul umanist”: *Omul, ființă supremă*.³⁶

În acest ultim op, Neveanu se ocupă și de religiile Indiei. În brahmanism, „salvarea” omului constă în „contopirea dintre Atman, ca parte, și Brahman, ca întreg” și se obține prin izolare, concentrare, stăpânirea perfectă a trupului și asceză. Evocată aici aluziv, yoga e pomenită abia în legătură cu religiile heterodoxe. În buddhism – care „și-a apropiat sistemul Yoga” – „mântuirea sufletului”, înțeleasă ca atingere a *nirvānei*, se dobândește prin „aceeași strategie a închiderii în sine, a deconectării nepăsătoare de lume, a meditației mistice, menite să producă contopirea credinciosului cu spiritul universal”. În tantrism – care, desigur, „îmbină asceza cu erotismul” – unele școli recurg la o serie de exerciții yoga în vederea încetirii și suprimării, prin autosugestie, a tuturor proceselor psihomentele. „Pe această cale, a revenirii la etapa embrionară, se preconizează izolarea și distilarea sinelui în forma sa pură, ceea ce permite idealul nirvanic al contopirii cu Brahman, spiritul universal”. Așadar, pe orice cale, prin toate religiile, binecunoscutul șablon al „misticismului”: contopirea sufletului individual cu cel universal. Neveanu ne asigură, în concluzie, că „în acest context, gnoza n-are decât un sens mistic și se referă la înseși tehnicile acestei existențe retractile și evazioniste”.³⁷

„MITOLOGIA GENERALĂ”

Într-o paradigmă diferită se înscrie dicționarul de „mitologie generală” publicat de un alt exponent al educației ateiste și al propagandei antisectare din epocă, Victor Kernbach (1923–1995). Amplele incursiuni în domeniul religios, dincolo de ceea ce poate fi considerat simplu mitologic, îl fac în realitate un dicționar de istoria religiilor. Prima ediție a apărut în anul 1983³⁸, iar cea de-a doua, considerabil amplificată, în 1989.³⁹ A fost retipărit în postcomunism, într-o nouă versiune, puțin

³⁶ Determinarea ateismului prin umanism și spiritualitate are paralele în Uniunea Sovietică. Rămâne în sarcina unor cercetări mai detaliate să stabilească în ce măsură e vorba aici de influență sau de o evoluție convergentă pornind de la operele lui Marx și Engels.

³⁷ „Religia și umanismul. Problematika moralei”, în P. Popescu-Neveanu (coord.), *Omul, ființă supremă*, București, Editura Militară, 1989, pp. 227–278 (242–245). Pentru tantrism e citată cartea lui Mircea Eliade, *Aspects du mythe* (1963).

³⁸ Victor Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, Editura Albatros, 1983, 783 pp. (abreviat D.Mit. 1983). Referent lexicografic a fost Rodica Pandeale.

³⁹ Victor Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, 665 pp. (abreviat D.Mit. 1989). Redactarea și coordonarea lexicografică a fost asigurată tot de Rodica Pandeale.

adăugită și remaniată, cu un subtitlu care semnaleză sensul extins al noțiunii „mitologie”.⁴⁰ Sub influența savanților sovietici, Kernbach abordează mitologia ca pe o știință distinctă de studiul religiei (mitul – la fel ca morala – precedând religia și păstrându-și autonomia față de ea), dar care, prin urmărirea valorizărilor religioase ale mitului, devine și o „analiză critică” a religiilor. La fel ca alte cărți ale sale dedicate mitologiei, și dicționarul a fost folosit și citat în lucrările de propagandă și educație ateistă. În anii ’80, însă, creativitatea religioasă manifestată prin mituri și simboluri primește tot mai multă atenție în afara abordării ateiste.⁴¹

O parte dintre articolele dicționarului apăruseră sub rubrici de ateism sau de propagandă antireligioasă în reviste și ziare populare, precum *Magazin*. Kernbach absolvise Facultatea de Litere și Filosofie a Universității București în 1946, așadar înaintea îndochinării marxiste și ateiste, dar a intrat, în același an, în rândurile „prietenilor Uniunii Sovietice”, devenind redactor al revistei ARLUS-ului. Interesat de folclor și de literatura science-fiction, ajunge în anii ’60 la mitologie și la studiul comparat al religiilor. Meritos autodidact, și-a construit, spre deosebire de alți confrăți, o manieră discretă și antișablonardă a studierii religiei din perspectiva reduționistă a materialismului dialectic și istoric. Manieră nu lipsită de ambiguități și revizionisme, izvorâte din sincera sa fascinație pentru fenomenul religios. Această fascinație era potențată nu de sentimente religioase, ci de „gnose” paraștiințifice nu tocmai compatibile cu marxismul, dar tolerate în lupta împotriva religiei. Teoria paleoastronautică, al cărei promotor era Kernbach, fusese formulată în Uniunea Sovietică la sfârșitul anilor ’20 și popularizată cu începere de la sfârșitul anilor ’50. Speculațiile asupra „enigmelor” din istoria omenirii, a fenomenelor neexplicate sau paranormale, precum și interpretarea unor mituri ca reprezentând cunoaștere avansată, transpusă în limbaj mitico-religios, care poate fi decodificat științific, erau și ele cultivate la nivel popular prin diverse teorii pseudoștiințifice. „Enigmaticul” slujea ca substitut paraștiințific pentru misterul religios.⁴²

Și alți cercetători ai religiei din perioada comunismului târziu aveau agende ascunse. Un exemplu relevant este Bruno Würtz (1933–1992), specialist, printre altele, în noile mișcări religioase de inspirație orientală, vărsate în curentul New

⁴⁰ Victor Kernbach, *Dicționar de mitologie generală. Mituri, divinități, religii*, București, Editura Albatros, 1995; reed., 2004 (abreviat D.Mit. 1995, 2004).

⁴¹ În cărți și mai ales în publicații periodice, dar cu precădere prin traduceri. Iată, pentru ilustrare, o traducere din domeniul lexicografic, în care se fac referiri la *yoga, tantra, prâna, kuṇḍalinī, manipūra cakra* etc.: „Dicționarul de simboluri: Pământ (Tera), Foc, Aer”, *Almanahul Ateneu 1986* (Bacău), iulie 1986, pp. 194–201 (198, 201); traducere nesemnată din Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*, Paris, Seghers, 1969; ed. X, 1982.

⁴² Dacă unii participanți marginali la activitatea de educație ateistă (precum Ion Corvin Sîngeorzan) consideră discuția ca fiind deschisă, alții mai implicați (precum Petre Datculescu, Octavian Chețan, Laurențiu Pop și Bogdan Stugren) condamnă aceste preocupări ca aparținând „subculturii ocultismului” și „manifestărilor mistico-obscurantiste”.

Age. În spatele atitudinii sale antisectare (seculare, marxiste) se afla o poziție ecumenică de inspirație neo-evanghelică.⁴³ Felul în care Nistor (născut în biserica staroveră) a evoluat în mediile ortodoxe după căderea comunismului încurajează, de asemenea, suspectarea unui posibil dualism.⁴⁴ Fenomenul „conștiinței duale” la actorii ideologici ai perioadei comuniste își așteaptă viitorii cercetători cu destule surprize și o fenomenologie mai amplă decât s-ar fi imaginat.⁴⁵

Din cei peste 2000 de termeni ai dicționarului lui Kernbach, aproape 180 se referă la India (vedică, clasică, buddhistă, medievală și, foarte puțin, aborigenă). Numeroase alte mențiuni se găsesc în articolele dedicate unor termeni generali sau referitori la buddhismul extraindian. Ediția revăzută a fost mult amplificată, dar a suferit și mici eliminări.⁴⁶ Numărul termenilor legați de India se ridică acum la aproape 290. Cel mai bine reprezentată, mitologia indiană ar putea constitui o carte de sine stătătoare, deși una stranie prin alegerile ei și amendabilă în conținut. Abundă aproximațiile caracteristice diletantului interdisciplinar, convins că are acces la o perspectivă mai înaltă decât specialistul.⁴⁷

Pentru Kernbach, *yoga* (termen însemnând în sanscrită „uniune”, „unire”) este ceea ce se știa în mod obișnuit că este: „sistem filosofic și religios tradițional, teoretic și practic”, unul dintre cele șase „sisteme ortodoxe” ale Indiei antice, ale cărui „scrieri arhaice” au fost organizate de Patañjali în *Yoga Sūtra*. El și-a dezvoltat metodologia psihosomatică pe temeiul teoriei dualiste a școlii Sāṃkhya. „Acest sistem, delimitând subiectul (*Purusha* – spiritul, sinele) de obiect (*Prakriti* – natura), propune eforturile metodice necesare atingerii desăvârșirii prin controlul elementelor componente ale naturii umane psihofizice, în scopul întoarcerii spiritului la starea purității inițiale și al atingerii stării de conștiință absolută prin disciplină fizică și mentală.”⁴⁸

Natura eclectic-compilatorie a articolelor dicționarului îl face pe Kernbach ca, după acest început relativ bun, să transfere de la Banu ideile ascezei, extazului

⁴³ Livius Petru Bercea, „Bruno Würtz – omul pe care l-am cunoscut eu”, *Philologica Banatica* (Timișoara), [XI], nr. 2, 2017, pp. 159–165.

⁴⁴ O părere contrară a fost exprimată de un fost student al său. Ciprian Voloc, „Cazuri de falsificare a filosofiei; filosofia în epoca comunistă; plagierea ca practică comună: cazul Mihai Nistor”, în Gică Manole, Cristian Voloc, *Exorcismul tăcerii*, [vol. 3], *Responsabilitatea elitei: de la conștiință la destin*, Botoșani, Editura Gee, 2007, pp. 662–682.

⁴⁵ După căderea comunismului, Kernbach a criticat marxismul și ateismul. De exemplu, în cartea sa, scrisă în 1992 și publicată postum, *Mit, mitogeneză, mitosferă*, București, Editura Casa Școalelor, 1995.

⁴⁶ Atât în terminologia generală (ex. „exoteric”, „ezoteric”), cât și în cea specială (ex. „Kailasa”, „Parijata”, „Sarama”, „Valmiki”).

⁴⁷ Pe deasupra, cea de-a doua ediție încearcă să ofere o transliterare „științifică” a terminologiei indiene, care a fost păstrată și în ediția postcomunistă. Ea e însă lipsită de criterii unitare, inconsecventă și plină de caractere diacritice (și accente) niciodată folosite în transliterarea alfabetelor indiene, care redau incorect ortografia și pronunția cuvintelor.

⁴⁸ D.Mit., 1983, pp. 756–758 (756); 1989, pp. 640–641; 1995, pp. 680–681 (680); 2004, pp. 680–681 (680).

și unirii sufletului individual cu cel universal.⁴⁹ Yoghinul dobândește astfel cunoașterea „secretelor naturii și ale existenței” și o vastă putere asupra oamenilor și fenomenelor naturale. După o altă sursă, probabil neovedantină, se adaugă că yoga oferă o cale de eliberare a spiritului din „puhoiul suferinței universale (*samsara*) și din constrângerea faptelor (*Karma*) care determină subiectul absolut (*Atman*) să se reîncarneze mereu (*avatara*)”. Finalitatea yogăi, „marea concentrare (*Mahasamadhi*), explicată drept contopirea cu *Brahman*, are drept rezultat încetarea oricăror activități vitale”.

Asemenea dicționarelor de psihologie și pedagogie, și aici sunt ilustrate mai multe „curențe yoghinice”: *jñāna* (definită neovedantin), *rāja* (identificată cu *aṣṭāṅga yoga* a lui Patañjali, însă înțeleasă confuz), *bhakti*, *karma* (amândouă după *Bhagavad Gītā*), *haṭha* (definită ca yoga fuziunii între *prāṇa* și *apāna*) și *siddhi* (descrișă ca întemeindu-se pe utilizarea forței magice). În cadrul curentului Haṭha Yoga se spune că există un „sistem autonom de yoga respirației”, *prāṇāyāma*, menit să prelungească conștiința stării de veghe în starea de somn. Se precizează însă că, după Sri Aurobindo, „deșteptarea spirituală desăvârșită” se dobândește prin sinteza tuturor sistemelor. Într-un paragraf adăugat în cea de-a doua ediție e pomenită și *kriyā yoga*, dar nu ca un alt curent, ci ca însăși dimensiunea practică a filosofiei yoga.

Ultima adăugire este de fapt o nouă definiție, culeasă dintr-o altă sursă: „Yoga reprezintă, în modul cel mai consistent, mistica clasică a Indiei, această doctrină concentrând atenția asupra tuturor acțiunilor și exercițiilor capabile să trezească forțele supranaturale din om care, conform concepției teoretice din India, sunt destinate să înlesnească deplin contopirea omului cu spiritul universal.”⁵⁰

După cum se poate vedea, imaginea lui *yoga darśana* este nu doar completată, ci și acoperită de umbra imaginii „mistice” a yogăi (de inspirație neovedantină), în care uniunea e înțeleasă a se petrece între spiritul individual și cel universal. Nu vom irosi spațiul precizând toate confuziile și corectând toate greșelile, destul de evidente de altfel, fie și numai prin contradicțiile interne. Kernbach a încercat să sintetizeze sau să împace noțiuni și idei preluate din surse secundare foarte diferite⁵¹, fără să le înțeleagă pe de-a-ntregul. Noi contradicții, confuzii sau erori apar în alte articole care menționează yoga.⁵²

⁴⁹ În cea de-a doua ediție sunt adăugate alte sensuri ale termenului sanscrit yoga, printre care și „contemplație”, evident după articolul lui Banu din *Dicționarul enciclopedic român* (DER, IV, 1966, p. 926). D.Mit., 1989, pp. 640–641 (640); 1995, pp. 680–681 (680); 2004, pp. 680–681 (680).

⁵⁰ D.Mit., 1989, pp. 640–641 (641); 1995, pp. 680–681 (681); 2004, pp. 680–681 (681).

⁵¹ Bibliografia articolului citează lucrările clasice ale următorilor autori: Surendranath Dasgupta, Mircea Eliade, Jakob Wilhem Hauer și Kovoort Thomas Behanan, cărora li se adaugă în ediția a doua, Hari Prasad Shastri, Swami Vivekananda și Jean Varenne. Dar nu ele – sau nu numai ele – sunt sursa informațiilor din articol.

⁵² Douăsprezece în prima ediție, plus alte opt în cea de-a doua, marcate aici prin paranteze: („blajini”), „budism”, „contemplație”, („hinduism”), „Krishna”, „lamaism”, „levitație”, („lotus”), „Mahabharata”, („Māya”), „moksha”, („nāstikya”), „Nirvana”, („Sāṃkhya”), „Shambhala”, „Shiva”, „tantrism”, „Veda”, („viṣṇuism”), („zen”).

În modalități diferite, ea este prezentă în toate formele religioase cunoscute de spațiul indian și tibetan. Yoga e pomenită printre cele șase școli ortodoxe (art. nāstikya și *Veda*).⁵³ Una dintre aceste școli, Sāṃkhya, se află la baza doctrinei Yoga (art. Sāṃkhya).⁵⁴ În *Yajurveda* e inclus un „codex medical antic de practici yoga pentru diferite boli” (art. *Veda*).⁵⁵ Concepția filosofică a *Mahābhāratei* e dominată de doctrinele școlilor Sāṃkhya și Yoga (art. *Mahabharata*).⁵⁶ Unul dintre epitetele lui Śiva este *Mahāyogi*, însemnând „marele ascet” (art. Shiva).⁵⁷ Referindu-se la demonul (*āsura*) Maya, termenul *mahāyoga* e însă echivalat cu magia (art. Māya).⁵⁸ Într-un mit, Kṛṣṇa se așează în „poziție yoga” cu gândul de a părăsi viața (art. Krishna).⁵⁹ Postura specifică a corpului în timpul meditației din practicile yoga este „poziția lotus” (art. lotus).⁶⁰ *Karma yoga*, „obligația împlinirii datoriei ca necesitate inexorabilă”, este – alături de teism și *bhakti* – una dintre principalele componente ale vișnuismului (art. vișnuism).⁶¹ Și Ramakrishna, „vechi practician al sistemului yoga”, considera că nu asceza și reclusiunea, ci împlinirea datoriei descoperă calea spre divinitate (art. hinduism).⁶² Buddhismul „a oferit gândirii contemplația *yoga*, care nega existența unui suflet omenesc, a unui *Atman* individual” (art. budism).⁶³ Varietatea sa tibetană acordă atenție principală învățăturilor tantrice și yoghinice (art. lamaism).⁶⁴

Diversitatea fenomenologiei eliberării e mai puțin ilustrată. Pentru Sāṃkhya și Yoga, *mokṣa* este „desprinderea conștiinței individuale (*puruṣa*) de materie (*prakṛiti*)” (art. mokṣa).⁶⁵ După *Bhagavad Gītā* II.65–66, una dintre formele cele mai caracteristice ale contemplației este aceea „utilizată ca stare elaborată de practica yoga, socotindu-se că duce la eliberarea spiritului din prizonieratul trupului, așadar la realizarea contactului direct cu absolutul” (art. contemplație).⁶⁶ După o altă strofă, V.24, numai „acel yoghin devenit una cu Brahman ajunge la stingerea în Brahman (*brahmanirvana*)” (art. Nirvana).⁶⁷ Dar termenul *dhyāna*, ca „una dintre etapele

⁵³ D.Mit., 1983, pp. 727–728 (728), respectiv D.Mit., 1989, p. 415; 1995, p. 439; 2004, p. 439.

⁵⁴ D.Mit., 1989, pp. 522–523 (523); 1995, p. 553; 2004, p. 553.

⁵⁵ D.Mit., 1989, pp. 616–617 (616); 1995, pp. 657–658; 2004, pp. 657–658.

⁵⁶ D.Mit., 1983, pp. 375–377 (375); 1989, pp. 316–317 (316); 1995, pp. 334–335 (334); 2004, pp. 334–335 (334).

⁵⁷ D.Mit., 1983, pp. 637–638 (637); 1989, pp. 108–109 (108); 1995, pp. 116–117 (116); 2004, pp. 116–117 (116).

⁵⁸ D.Mit., 1989, p. 332; 1995, pp. 351–352 (352); 2004, pp. 351–352 (352).

⁵⁹ D.Mit., 1983, pp. 342; 1989, pp. 284–285 (285); 1995, pp. 301–302 (302); 2004, pp. 301–302 (302).

⁶⁰ D.Mit., 1989, pp. 305–306 (306); 1995, p. 324; 2004, p. 324.

⁶¹ D.Mit., 1989, p. 623; 1995, p. 664; 2004, p. 664.

⁶² D.Mit., 1989, pp. 226–227 (227); 1995, pp. 240–241 (241); 2004, pp. 240–241 (241).

⁶³ D.Mit., 1983, pp. 117–119 (117); 1989, pp. 90–91 (90); 1995, pp. 95–96 (95); 2004, pp. 95–96 (95).

⁶⁴ D.Mit., 1983, pp. 352–353 (353); 1989, pp. 292–293 (292); 1995, pp. 309–310 (310); 2004, pp. 309–310 (310).

⁶⁵ D.Mit., 1983, pp. 466–467 (466); 1989, p. 403; 1995, pp. 425–426 (425); 2004, pp. 425–426 (425).

⁶⁶ D.Mit., 1983, p. 139; 1989, p. 114; 1995, pp. 121–122; 2004, pp. 121–122.

⁶⁷ D.Mit., 1983, pp. 499–500 (499); 1989, p. 421; 1995, pp. 445–446 (446); 2004, pp. 445–446 (446).

tehnicilor yoga”, e explicat drept „concentrarea minții subiectului” (art. zen)⁶⁸, după cum și *samādhi* e considerat o treaptă superioară a concentrării (art. Yoga).

Paranormalul este și mai puțin prezent. Yoghinii dobândesc, desigur, puterea de a levita (art. levitație).⁶⁹ Śambhala, fiind inabordabilă geografic, e accesibilă, pe căi supranaturale, numai unor yoghini prin „desăvârșirea tehnicii yoga”⁷⁰, mai precis „cu ajutorul meditației de un tip special sprijinite pe inițierea completă și pe tehnicile yoga” (art. Shambhala).⁷¹

În fine, interesant pentru terminologia mai amplă referitoare la yoga, sunt pomeniți nagomodrii (ghimnosofiștii) din versiunile românești ale *Alixândriei*, care „amintesc, în ecou, de aspectul unor grupuri de yoghini” (art. blajini).⁷²

Articolele despre tantra și tantrism sunt mult mai ample și elaborate decât cele anterioare din *Dicționarul enciclopedic român* (1966) și *Dicționarul de neologisme* (1978). Considerat a avea în sanscrită sensul de „text sacru” și „magie”, termenul *tantra* desemnează un grup de scrieri tradiționale cu conținut magic și mistic, numite simbolic și *Calea spre divinitate*, pe baza cărora s-a constituit tantrismul ca religie autonomă. Acesta urmează două căi în vederea atingerii divinității: asceza, „calea mâinii drepte”, și erotismul, „calea mâinii stângi”.⁷³ Cea de-a doua ediție a dicționarului trimite la articolul „culte falice”, în care sunt pomenite „cupluri orgiastice” precum Śiva-Pārvaī, cu simbolurile lor corespunzătoare, *liṅga* și *yonī*.⁷⁴

Definiția tantrismului face pentru prima dată legătura cu yoga.⁷⁵ Înțeles ca o religie sincretică, întemeiată pe grupul de cărți sacre *Tantra* și existând sub forma mai multor curente și texte în cadrul hinduismului, tantrismul se bizuie pe asceză și erotism, ca și pe tehnicile psihosomatice yoga, iar ritualurile sale au un raport direct cu magia și extazul mistic. Articolul subliniază „rigurosul caracter esoteric” al datinilor, miturilor, doctrinei și organizării sale. În continuare sunt discutate câteva secte tantrice, precum și raportul lor heterodox cu brahmanismul.

Din toată lexicografia românească, dicționarul lui Kernbach este cel care acordă cea mai mare atenție yogăi. Acumularea eclectică de definiții folosește, pentru circumscrierea ei, mai multe cuvinte-cheie divergente: control și desăvârșire, cunoaștere și putere, eliberare sau unire/contopire/cufundare. Dicționarul a fost însă ignorat de tradiția lexicografiei lingvistice. El nu a avut nicio influență asupra primei definiții a termenului de către DEX (în suplimentul său din 1988),

⁶⁸ D.Mit., 1989, p. 653; 1995, p. 694; 2004, p. 694.

⁶⁹ D.Mit., 1983, p. 357; 1989, pp. 298–299 (298); 1995, p. 316; 2004, p. 316.

⁷⁰ D.Mit., 1983, p. 634; 1989, pp. 536–537 (536); 1995, p. 570; 2004, p. 570.

⁷¹ Numai în ediția a doua.

⁷² D.Mit., 1989, pp. 80–81 (80); 1995, p. 85; 2004, p. 85.

⁷³ D.Mit., 1983, p. 673; 1989, pp. 571–572; 1995, p. 607; 2004, p. 607.

⁷⁴ D.Mit., 1989, p. 126; 1995, p. 134; 2004, p. 134.

⁷⁵ D.Mit., 1983, pp. 673–674; 1989, p. 572; 1995, p. 607; 2004, p. 607. Bibliografia articolului cuprinde o lucrare a lui Chintaharan Chakravarti, careia i se adaugă, în ediția a doua, o alta, semnată de Agehananda Bharati (Leopold Fischer).

care preia prescurtat definiția din *Micul dicționar enciclopedic* (1972), ea însăși o abreviere a celei din *Dicționarul enciclopedic român* (1966). Iar legătura dintre tantra și yoga va fi menționată din nou în lexicografie, independent de el, abia începând din anul 1995.

RECAPITULATIO ET CONCLUSIO

Definițiile din dicționarele lui Nistor și Kernbach prezintă un interes istoriografic special pentru faptul că ele apar imediat după reprimarea mișcării Meditația Transcendentală, introducerea cărților de yoga în fondul secret al bibliotecilor și cenzurarea (selectivă) a publicării asupra acestui subiect. E surprinzător că yoga lipsește chiar din dicționarul lui Neveanu. Această absență se datorează, cu mare probabilitate, nu atât dimensiunilor lui reduse, cât înțelegerii yogăi ca un fenomen cultural și psihosomatic, care a dobândit doar în mod circumstanțial o dimensiune mistică și religioasă.

„Educația materialist-științifică și umanist-revoluționară” constituia dimensiunea practică, pedagogică a „ateismului științific”, ba chiar mai mult decât atât, căci acesta ajunsese în centrul unei imaginare „spiritualități” caracteristice conștiinței socialiste. În schimb, „religiologia” și „mitologia generală” erau înțelese într-un raport de subordonare față de „ateismul științific”, ca forme de studiere marxistă a fenomenului religios. Nu au primit o recunoaștere similară sociologiei și psihologiei religiilor, care s-au bucurat de susținere instituțională și de acțiune organizată în comunismul târziu.⁷⁶ Ele reprezentau demersuri teoretice individuale, urmând proiecte mai degrabă personale. De aceea, dezideratul ideologic a fost realizat doar parțial în cazul lui Nistor și superficial în cel al lui Kernbach. Publicul general și neavizat nici nu a perceput componenta propagandistică a *Dicționarului de mitologie generală*, mai ales în cea de-a doua ediție în care o bună parte dintre accentele ateiste cheie s-au atenuat. Acest lucru a făcut posibilă reciclarea lui postcomunistă doar cu minime remanieri.

Lexicografia marxistă despre religie din ultimul deceniu al comunismului păstrează yoga în sfera misticismului, iar, în cazul varietății sale tantrice, și a magiei. Ea ignoră cu desăvârșire yoga modernă, secularizată, și adoptarea acesteia ca metodă de *fitness* sau *wellness* în societatea contemporană. Deși definițiile nu au suferit vreo influență directă a doctrinelor „ateismului științific”, punerea yogăi sub semnul misticului era departe de a fi inocentă. Ateismul se definea nu doar ca

⁷⁶ Probabil datorită contaminării lor ideologice, existența cercetărilor asupra religiei în perioada comunistă a fost trecută sub tăcere de istoriile postdecembriste ale sociologiei românești. O scurtă istorie a anilor 1965–1980, în Petre Datculescu, *Educația materialist-științifică a tineretului. Cercetări psihosociale*, București, Editura Politică, 1980, pp. 71–78. O și mai scurtă privire asupra următorului deceniu, în Septimiu Chelcea, „Cercetarea sociologică a religiozității și orientarea activităților de educație materialist-științifică”, în Paul Popescu-Neveanu (coord.), *Omul, ființă supremă*, pp. 134–167 (138–139).

negarea oricărei religii, ci și a oricărei forme de misticism. Activitatea de propagandă ateistă se camufla adesea sub formula „combaterea misticismului”, urmărind „emanciparea” omului de „credința în supranatural”. Mai mult chiar, de pe pozițiile psihologiei, Neveanu considera misticismul o „maladie spirituală”, diagnostic care putea fi convenabil manipulat de către psihiatria politică.

BIBLIOGRAFIE

SIGLE

- DER Macrea, Dimitrie (coord.), *Dicționar enciclopedic român*, vol. I–IV, București, Editura Politică, 1962, 1964, 1965, 1966.
- DEX Coteanu, Ion; Luiza Seche; Mircea Seche (coord.), *Dicționarul explicativ al limbii române. DEX*, București, Editura Academiei R.S.R., 1975; reed., 1984.
- D.Fil. Chețan, Octavian; Radu Sommer; Valeriu Șuteu (coord.), *Dicționar de filosofie*, București, Editura Politică, 1978.
- D.Mit. Kernbach, Victor, *Dicționar de mitologie generală*, București, Editura Albatros, 1983; Editura Științifică și Enciclopedică, 1989; *Dicționar de mitologie generală. Mituri, divinități, religii*, București, Editura Albatros, 1995; reed., 2004.
- DN Marcu, Florin; Constant Maneca, *Dicționar de neologisme*, București, Editura Științifică, 1961; ed. a II-a revăzută și adăugită, 1966; ed. a III-a, București, Editura Academiei R.S.R., 1978; reed., 1986.
- D.Rel. Nistor, Mihai, *Dicționar de religiologie*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”. Facultatea de Istorie și Filosofie, 1982.
- M.D.Ed. Popescu-Neveanu, Paul, *Mic dicționar pentru educația materialist-științifică, umanist-revoluționară a tineretului*, București, Uniunea Tineretului Comunist. Comitetul Central, 1985.
- M.D.Enc. Chioreanu, Aurora; Gheorghe Rădulescu (coord.), *Mic dicționar enciclopedic*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972; ed. a II-a revăzută și adăugită, Aurora Chioreanu, Mircea Măciu, Nicolae C. Nicolescu, Gheorghe Rădulescu, Valeriu Șuteu (coord.), București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978; ed. a III-a revăzută și adăugită, Mircea Măciu, Nicolae C. Nicolescu, Valeriu Șuteu, Gheorghe Timcu, Vasile Văcaru (coord.), 1986.

* * *

- ***, *Cu privire la activitatea de educație ateist-științifică*, București, Comitetul Central al P.C.R. Secția Propagandă, 1969.
- Asănăchescu, Vasile, „Mic glosar de termeni”, în Vasile Asănăchescu, Vasile Oprescu (coord.), *Știință, religie, societate*, București, Editura Politică, 1971, pp. 485–504; ed. a II-a, 1972, pp. 461–476.
- Babeș, Alexandru, *Drama religioasă a omului. Elemente de filosofia culturii și antropologia religiei*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1975.
- Berar, Petru, „Karl Marx – filosof și sociolog al religiei”, în Petru Berar, *Umanism și ateism. Studii*, București, Editura Politică, 1980, pp. 7–120.
- Berar, Petru, „Educația materialist-științifică a tineretului”, în Petru Berar, *Umanism și ateism. Studii*, București, Editura Politică, 1980, pp. 121–153.
- Berar, Petru, „Expansiunea subcultelor”, *Scânteia tineretului* (București), XXXVIII, nr. 10248, 10 mai 1982, p. 2.
- Berar, Petru, „Religia – opiul poporului”, în Petru Berar, *Religia în lumea contemporană*, București, Editura Politică, 1983, pp. 208–221.
- Bercea, Livius Petru, „Bruno Würtz – omul pe care l-am cunoscut eu”, *Philologica Banatica* (Timișoara), [XI], nr. 2, 2017, pp. 159–165.

- Chelcea, Septimiu, „Cercetarea sociologică a religiozității și orientarea activităților de educație materialist-științifică”, în Paul Popescu-Neveanu (coord.), *Omul, ființă supremă*, București, Editura Militară, 1989, pp. 134–167.
- Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alain, „Dicționarul de simboluri: Pământ (Tera), Foc, Aer”, [traducere nesemnăată din limba franceză], *Almanahul Ateneu 1986* (Bacău), iulie 1986, pp. 194–201.
- Datculescu, Petre, *Educația materialist-științifică a tineretului. Cercetări psihosociale*, București, Editura Politică, 1980.
- Dimitriu, Emilian, „Abisul și mortificarea la care poate duce religia”, în Emilian Dimitriu, *Educația ateistă – de la informație la atitudine*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, pp. 37–48.
- Eliade, Mircea, „Introduction au tantrisme”, în Jacques Masui (ed.), *Approches de l'Inde. Textes et études*, Marseille, Les Cahiers du Sud, 1949, pp. 132–144.
- Florea, Georgeta, „Dicționar”, *Scânteia tineretului* (București), XXXVIII, nr. 10311, 22 iulie 1982, p. 4 (rubrica „Dicționar”).
- Florea, Georgeta, „Concepte și semnificații”, *Scânteia tineretului* (București), XXXVIII, nr. 10346, 2 septembrie 1982, p. 2 (rubrica „Dicționar”).
- Georgescu, Florin, „Ateismul – expresie a libertății umane”, în Florin Georgescu, *Societate și religie*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, pp. 307–325.
- Georgescu, Florin (coord.), *Educație materialist-științifică și umanist-revoluționară*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1987.
- Iosefini, *Spiritism și secretele fahirilor*, București, Societatea pentru Răspândirea Științei și Culturii (seria „Știință și religie”), 1962.
- Kernbach, Victor, *Mit, mitogeneză, mitosferă*, București, Editura Casa Școalelor, 1995.
- Kovalev, Sergei I. (coord.), *Călăuza ateistului*, traducere din limba rusă, București, Editura Politică, 1961.
- Ministerul Educației și Învățământului, *Programa de istoria religiilor și ateismului. Aprobată de M.E.I. cu nr. 27157/1985*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1985.
- Mohite, Vir Uttamrao, „Ateismul în filosofia indiană”, *Probleme de filosofie* (București), VI, nr. 7, 1959, pp. 111–120.
- Nistor, Mihai, „Dialectica sacrului și profanului în religiologia contemporană”, *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. III b. Filosofie* (Iași), XXXI, 1985.
- Petrescu, Leonid, „Ce știm despre hipnoză?”, în *Adevăruri și ... „adevăruri”*, București, Editura Politică, 1967, pp. 168–179.
- Petru, Cristian, „Natura și cunoașterea faptului religios în religiologia fenomenologică”, în Gheorghe Vlăduțescu, Septimiu Chelcea (coord.), *Rațiune și credință*, [vol. I], București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, pp. 220–259.
- Popescu-Neveanu, Paul, „Fericirea și demnitatea umană în societatea socialistă...”, în *Probleme ale concepției materialist-dialectice despre lume și societate, ale educării ateist-științifice. Teze și bibliografii*, București, Secția Propagandă a Comitetului Central al P.C.R. (colecția „Învățământul politico-ideologic de partid 1980-1984”), 1980, pp. 268–277.
- Popescu-Neveanu, Paul, „Religia și umanismul. Problematika moralei”, în Paul Popescu-Neveanu (coord.), *Omul, ființă supremă*, București, Editura Militară, 1989, pp. 227–278.
- Ragaz, Stefan, „Reading scientific atheism against the grain. The Soviet study of religion as a methodological challenge”, *Method and Theory in the Study of Religion* (Leiden), XXX, no. 2, 2018, pp. 178–184.
- Stoian, Ilie, „Fideismul și iraționalismul în filosofia contemporană”, în Vasile Asănăchescu, Vasile Opreșcu (coord.), *Știință, religie, societate*, București, Editura Politică, 1971, pp. 288–314; ed. a II-a, 1972, pp. 273–298.
- Stroie, Ion, „Perspectiva dialectică a lui Marx asupra ateismului”, în Grigore Smeu, Ion Tudosescu (coord.), *Creație valorică și acțiune*, București, Editura Politică, 1984, pp. 86–95.

- Tokarev, Sergei A., *Religia în istoria popoarelor lumii*, traducere din limba rusă de Isac Vasilescu-Albu, cuvânt înainte de Paul Popescu-Neveanu, București, Editura Politică, 1974; ed. a II-a, 1976; ed. a III-a, 1982.
- Ugrinoviți, Dimitri M., „Obiectul psihologiei religiei și locul ei în sistemul științelor”, în *Psihologia religiei*, traducere de Tamara Mureșanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, pp. 23–42.
- Vasilescu, Emilian, *Istoria religiilor. Manual pentru institutele teologice*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1975; ediția a II-a, 1982.
- Vârlan, Petre, „Pavajul cu intenții bune”, *Pentru patrie* (București), XXXV, nr. 2, februarie 1982, pp. 14–15; nr. 3, martie 1982, pp. 18–19; nr. 4, aprilie 1982, pp. 14–15.
- Voloc, Ciprian, „Cazuri de falsificare a filosofiei; filosofia în epoca comunistă; plagierea ca practică comună: cazul Mihai Nistor”, în Gică Manole, Ciprian Voloc, *Exorcismul tăcerii*, [vol. 3], *Responsabilitatea elitei: de la conștiință la destin*, Botoșani, Editura Gee, 2007, pp. 662–682.